

ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

Орленко Оксана Володимирівна

УДК 811.162.2+811.163.41+811.111]’367.633’373.612(043.5)

**СЕМАНТИЧНІ ВІДНОШЕННЯ
У ПРИЙМЕННИКОВИХ СИСТЕМАХ
УКРАЇНСЬКОЇ, СЕРБСЬКОЇ, АНГЛІЙСЬКОЇ МОВ**

Спеціальність: 10.02.15 — загальне мовознавство

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Львів — 2016

Дисертація є рукописом.

Роботу виконано на кафедрі загального мовознавства Львівського національного університету імені Івана Франка.

НАУКОВИЙ КЕРІВНИК — кандидат філологічних наук, доцент
Мартинек Світлана Вадимівна,
Львівський національний університет імені
Івана Франка, доцент кафедри загального
мовознавства.

ОФІЦІЙНІ ОПОНЕНТИ: доктор філологічних наук, професор
Тищенко Олег Володимирович,
завідувач кафедри іноземних мов та технічного
перекладу Інституту психології та соціального
захисту Львівського державного університету
безпеки життєдіяльності;

кандидат філологічних наук, професор
Бистров Яків Володимирович,
завідувач кафедри англійської філології
факультету іноземних мов
ДВНЗ “Прикарпатський національний
університет імені Василя Стефаника”.

Захист відбудеться “11” жовтня 2016 р. о 14:00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 35.051.23 для захисту докторських (кандидатських) дисертацій Львівського національного університету імені Івана Франка (79000, Львів, вул. Університетська, 1).

Із дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Львівського національного університету імені Івана Франка (79005, Львів, вул. Драгоманова, 5).

Автореферат розіслано “06” вересня 2016 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат філологічних наук, доцент

У. Б. Добосевич

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Прийменник належить до граматичного класу слів, які постійно перебувають у центрі уваги багатьох мовознавців. Деякі мовознавці не вважають прийменник словом, відносячи його до аналітичних синтаксичних морфем чи часток речення (Є. Курилович, І. Вихованець), інші наділяють прийменник повноцінним лексичним значенням (І. Кучеренко, А. Загнітко, А. Белич, В. Салліван) або ж т. зв. послабленим лексичним значенням, співвідносним із релятивною сферою об'єктивної дійсності (А. Колодяжний, О. Мельничук, І. Антонич). Незважаючи на відмінність поглядів на статус прийменника, його релятивну функцію визнають майже всі лінгвісти.

У мовознавстві широко представлено питання походження та морфологічного статусу прийменника, природи його значення, ролі в синтаксичній і семантичній системах мови (І. Вихованець, А. Загнітко, А. Колодяжний, Є. Курилович, І. Кучеренко, О. Мельничук, О. Потєбня; І. Антонич, А. Белич, Д. Гортан-Премк, М. Івич, П. Піпер, Л. Попович, Ж. Станойчич, М. Стеванович; Д. Беннет, К.-Г. Ліндквіст, В. Салліван, Р. Якобсон; Ю. Апресян, В. Виноградов). Мовознавці, які розглядають прийменники у структурному та функційному напрямках, наголошують на необхідності аналізу семантики цілої прийменникової конструкції. Проте в цих дослідженнях не виокремлено значення прийменника зі семантики всієї прийменникової конструкції та не пояснено, чому їм притаманна значна варіативність сполучуваності. На відміну від попередніх поглядів когнітивної лінгвістики дає змогу простежити мотивацію способів мовної репрезентації просторового досвіду людини та послідовно пояснити шляхи розвитку значення та сполучуваності слів.

Теоретичним і методологічним підґрунтям цієї дисертації є дослідження прийменникових систем різних мов із позицій когнітивної лінгвістики, які запропонували М. Бірвіш, К. Бругман, М. Брала, К. Вонделуаз, А. Герсковітц, Р. Дірвен, А. Загнітко, К. Зелінські-Віббельт, Д. Кліковац, Г. Куйкенс, Дж. Лакофф, Р. Ленекер, С. Ліндстромберг, П. Піпер, Р. Пшибильська, Г. Радден, К. Расулич, К. Сінха, А. Тайлер і В. Еванс, Дж. Тейлор, А. Дж. Ченкі, Л. Шарич, А. Шведек та ін.

На сьогодні когнітивні дослідження прийменникової системи англійської мови досягають значного рівня, у сербській лінгвістиці теж провадиться когнітивне вивчення семантики прийменників, але на матеріалі української мови наукові дослідження з позицій когнітивної лінгвістики перебувають лише на початковому етапі. **Актуальність роботи** зумовлено недостатньою вивченістю мотиваційної бази значень прийменників і потребою дослідження когнітивних механізмів і структур, що створюють підґрунтя мовної концептуалізації. Прийменники, які мають доволі високий ступінь абстрактності, належать до основних мовних засобів вираження просторових відношень. Дослідження сприйняття простору, категоризації та вербалізації просторових відношень є одним із найважливіших питань у сучасній когнітивній науці. Зіставлення неблизькоспоріднених мов дає підстави для визначення спільних механізмів пізнання.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано в межах наукової теми кафедри загального мовознавства Львівського

національного університету імені Івана Франка “Семантико-прагматична організація різномовних дискурсів” (номер державної реєстрації 0110U003154). Тему дисертації затверджено на засіданні вченої ради Львівського національного університету імені Івана Франка (протокол № 37/3 від 28 березня 2012 року) й уточнено (протокол № 9/11 від 24 листопада 2015 року).

Мета і завдання дослідження. Мета дослідження — з’ясувати, які когнітивні механізми забезпечують розвиток семантичних мереж прийменників української, сербської й англійської мовних систем, і визначити семантичні відношення, які репрезентують прийменники зазначених мов.

Досягнення поставленої мети передбачає розв’язання таких завдань:

- 1) визначити теоретичні й методологічні засади дослідження мотиваційної бази семантики прийменників у сучасному мовознавстві;
- 2) здійснити концептуальний аналіз прийменників української, сербської й англійської мов на корпусному матеріалі;
- 3) визначити образні схеми, які лежать в основі семантики прийменників;
- 4) проаналізувати мовну концептуалізацію базових просторових опозицій у прийменникових системах;
- 5) дослідити когнітивні механізми, які сприяють розширенню семантичної мережі прийменників;
- 6) побудувати моделі семантичних мереж прийменників;
- 7) зіставити семантичні мережі корелятивних прийменників української, сербської, англійської мов.

Об’єктом дослідження є семантичні відношення прийменників української, сербської, англійської мов.

Предмет дослідження — просторові, часові й абстрактні відношення в семантиці прийменників української, сербської, англійської мов та пов’язані з ними образні схеми.

Матеріал дослідження — підкорпуси художніх текстів у Корпусі текстів української мови (КТУМ), Корпусі сучасної сербської мови (Korpus savremenog srpskog jezika na Matematičkom fakultetu Univerziteta u Beogradu, KSSJ 2013), Британському національному корпусі (British National Corpus, Brigham Young University, BYU-BNC).

Методи дослідження. Для опису семантики кожного прийменника застосовано кількарівневий *концептуальний аналіз*, у якому використано статистичні й корпусні дані та залучено лінгвістичну інтроспекцію для інтерпретації результатів. Для відтворення семантичних мереж прийменників застосовано прийоми, запропоновані в межах *теорії принципової полісемії*, а також низку загальнонаукових методів і прийомів. Використано *зіставний метод* для виявлення спільного та відмінного в концептуальних структурах української, сербської та англійської мов. Порівняння семантики прийменників у різних мовах дало змогу виявити системні когнітивні механізми сприйняття й категоризації світу людиною.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що вперше в українській мовознавчій науці досліджено мотивацію прийменникових значень і зіставлено семантичні відношення у прийменникових системах української, сербської й

англійської мов у когнітивному аспекті. Поглиблено дослідження семантики прийменників сербської та англійської мов із позицій когнітивної лінгвістики. Розвинено теорію когнітивної граматики, зокрема запропоновано моделі семантичних мереж прийменників української, сербської й англійської мов.

Положення, винесені на захист:

1. Когнітивними структурами, на яких ґрунтуються значення проаналізованих прийменників, є образні схеми. Ці схеми утворюються в мисленні людини внаслідок сприйняття й ідентифікації просторових відношень між об'єктами. Основними образними схемами, які формують семантику прийменників, є схеми ВМІСТИЩЕ, ПОВЕРХНЯ, ШЛЯХ і ПЕРЕШКОДА. Прийменники можуть актуалізувати одночасно дві образні схеми. Прийменники *через* : *preko* : *through* / *over* профілюють схеми ШЛЯХ і ПЕРЕШКОДА, а прийменники *крізь* : *kroz* : *through* — схеми ШЛЯХ і ВМІСТИЩЕ. Прийменники *під* : *pod*, крім полюсу опозиції, у деяких сценах актуалізують також схему ПЕРЕШКОДА.

2. Семантику у прийменникових системах української, сербської та англійської мов зумовлюють просторові опозиції ВСЕРЕДИНИ — ЗОВНІ, ВЕРХ — НИЗ (НАД — ПІД), ПЕРЕД — ЗА та експлікація вектору (ВІД — ДО). Просторові сцени прийменників у межах опозиції співвідносні одна з одною, проте негативні члени опозицій мають більш розгалужену семантичну мережу.

3. Протиставлення динамічність ↔ статичність зазвичай стає релевантним завдяки контексту. Значення руху та мети, які часто пов'язують із прийменниками у динамічних сценах, насправді є значеннями конструкції, де рух і мету профілюють дієслово та знахідний відмінок іменника. Причому зміни у схемі прийменника не відбувається, оскільки він профілює лише положення траєктора після завершення описуваної дії.

4. Складна й розгалужена мережа значень, властива прийменникам української, сербської та англійської мов, розвивається завдяки когнітивним механізмам концептуальної інтеграції, що діє за принципом змішування ментальних просторів, і концептуальної метафори та метонімії, в основі яких лежить принцип аналогії на основі подібності чи суміжності. У такий спосіб прийменники розвивають свої значення від центральних до периферійних.

5. Первинне просторове значення локалізації створює підґрунтя не тільки для відношень між фізичними об'єктами, розташованими певним чином у просторі, а й для часових, кількісних, екзистенційних, процесуальних і ментальних концептів, задіяних відповідними контекстуальними елементами у прийменникових конструкціях.

6. В українській, сербській та англійській мовах образні схеми, які актуалізують прийменники, частково впливають на формування семантики фразеологізмів, до складу яких ці прийменники входять. Так, функційний елемент схеми ПОВЕРХНЯ — відкритий простір, який створює хороші умови для сприйняття та взаємодії об'єктів, що перебувають у його межах, є основою для значення 'близькість', 'випередження в діях', 'стеження'. Трансформація схеми ВМІСТИЩЕ забезпечує використання прийменника *в* та його корелятивів у значенні 'близько', а застосування метонімії як когнітивного механізму — розвиток значення

‘спільність дій’. Схему ПЕРЕШКОДА у фразеологізмах актуалізують прийменники *za* : *za* / *iza* / *after*, вони схематизують таке розташування траєктора, яке спричинює неможливість зорового сприйняття спостерігачем, що є підґрунтям фразеологічного значення ‘далеко’. У фразеологізмах просторова сцена, яку репрезентує прийменник *крізь* (та його кореляти), мотивує абстрактну семантику. Для творення значень фразеологізмів може бути визначальною як схема ШЛЯХ, так і поєднання образних схем ШЛЯХ і ПЕРЕШКОДА.

Теоретичне значення дослідження полягає у виявленні моделей розвитку семантичної мережі прийменника з урахуванням емпіричного підґрунтя як мотивації значення й особливостей концептуалізації просторових відношень; системному зіставленні семантики прийменників української, сербської, англійської мов для виявлення спільного та відмінного в концептуалізації просторових, часових і абстрактних відношень; визначенні когнітивних механізмів, які слугують інструментом категоризації релятивних властивостей дійсності.

Практичне значення дослідження полягає в можливості використання результатів у курсах загального мовознавства, когнітивної лінгвістики, прикладної лінгвістики, зіставного мовознавства (зокрема у таких його розділах, як: “Зіставна граматики”, “Зіставна лексикологія і фразеологія”), сучасної української, сербської й англійської мов (зокрема у розділах „Лексикологія“, „Морфологія“, „Синтаксис“). Матеріали дослідження та його окремі положення використано у практиці викладання курсів „Вступ до когнітивної лінгвістики“, „Актуальні проблеми когнітивної лінгвістики“ у Львівському національному університеті імені Івана Франка. Зокрема, результати дисертації дотичні до таких тем, як „Теорія прототипів Е. Рош“, „Ідеалізовані когнітивні моделі“, „Когнітивна теорія метафори“, „Метонімічні моделі або метонімічні джерела прототипних ефектів“, „Граматизовані категорії“, „Мовна концептуалізація і зорове сприйняття. Втілені концепти“, „Ментальні простори“, „Символічні моделі і когнітивна граматики“, „Кінестетичні образні схеми: контейнер, частина — ціле, зв’язок, центр — периферія“, „Досвідне підґрунтя метафор“, „Проблема елементарних концептів. Здатність концептуалізації“, „Проблема методу у когнітивній лінгвістиці“.

Результати дослідження можна використати у створенні електронного ресурсу, де представлено семантико-граматичне функціонування прийменників, який суттєво спростить подальші дослідження прийменникової семантики. Результати аналізу концептуального змісту та мотиваційної бази прийменників стануть у пригоді під час вивчення й викладання української, сербської, англійської мови як іноземної, оскільки значення прийменників певної мови часто створюють труднощі для іноземців і під час перекладу. Дослідження когнітивних механізмів і послідовне відтворення семантичних мереж прийменників дають матеріал для вдосконалення машинного перекладу. Крім того, детальний аналіз семантики прийменника в межах синтаксичної конструкції варто взяти до уваги в розробленні засад семантичного роззначення корпусів текстів української, сербської та англійської мов.

Особистий внесок здобувача. Усі винесені на захист положення та результати дисертації здобувачка розробила самостійно. Наукових праць, які стосуються теми дисертації, написаних у співавторстві, немає.

Обсяг і структура дисертації. Дисертаційна робота складається зі вступу, переліку умовних позначень, трьох розділів, висновків, списку використаної літератури (324 позиції), списку лексикографічних джерел (21 позиція), списку опублікованих праць за темою дисертації (11 позицій) і додатків. Повний обсяг дисертації становить 255 сторінок, основний зміст дослідження викладено на 186 сторінках.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертації дослідження обговорено на одинадцяти міжнародних наукових конференціях: XXI Міжнародна наукова конференція „Мова і культура“ імені Сергія Бураго (Київ, 2012), П'ята міжнародна конференція з когнітивної науки (Калінінград, Росія, 2012), Міжнародна науково-теоретична конференція „Граматичні читання-VII“ (Донецьк, 2013), VII Міжнародна науково-практична конференція „Міжкультурна комунікація: мова — культура — особистість“ (Острог, 2013), XXII Міжнародний славистичний колоквиум (Львів, 2013), Міжнародна наукова конференція „Людина. Комп'ютер. Комунікація“ (Львів, 2013), Восьма щорічна зустріч Товариства славистики (The Eighth Annual Meeting of the Slavic Linguistics Society, Щецин, Польща, 2013), Міжнародна фразеологічна конференція „Простір і час у фразеології“ („Prostor in čas v frazeologiji“, Любляна, Словенія, 2015), II Міжнародна наукова конференція „Людина. Комп'ютер. Комунікація“ (Львів, 2015), Наукова конференція „Невизначеність і межі“ (Konferencja naukowa „Nieokreśloność i granice“, Варшава, Польща, 2016), III Міжнародна науково-практична конференція „Етнос, мова та культура: минуле, сьогодення, майбутнє“, Львів — Люблін, Польща, 2016); трьох щорічних науково-звітних конференціях Львівського національного університету імені Івана Франка (Львів, 2012, 2013, 2015); на наукових семінарах кафедри загального мовознавства Львівського національного університету імені Івана Франка.

Публікації. Основні результати дисертації викладено в одинадцяти публікаціях, серед яких: шість статей у фахових виданнях України; одна у фаховому виданні України, що входить до міжнародних наукометричних баз; дві — у закордонних виданнях; дві — у матеріалах доповідей конференцій.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** обґрунтовано актуальність теми дисертації, сформульовано мету дослідження, визначено завдання, об'єкт і предмет, наукову новизну роботи, описано методи дослідження, окреслено теоретичне та практичне значення одержаних результатів, указано форми апробації дисертації.

Перший розділ „Теоретико-методологічні засади дослідження прийменникових систем“ присвячено огляду наукової літератури та визначенню теоретичного й методологічного підґрунтя вивчення семантики прийменників. У першому підрозділі „*Аспекти дослідження прийменників в українській, сербській, англійській мовах*“ проаналізовано попередні дослідження прийменникових систем української, сербської та англійської мов. Зокрема у першому параграфі „Статус прийменника в системі мови“ досліджено трактування прийменника в мовознавстві (І. Вихованець, А. Загнітко, А. Колодяжний, Є. Курилович, І. Кучеренко,

О. Мельничук, О. Потебня; І. Антонич, А. Белич, Д. Гортан-Премк, М. Івич, П. Піпер, Л. Попович, Ж. Станойчич, М. Стеванович; Д. Беннет, К.-Г. Ліндквіст, В. Салліван, Р. Якобсон; Ю. Апресян, В. Виноградов). У параграфі „Первинні прийменники: критерії класифікації“ визначено, які прийменники вважають первинними в українському, сербському та англійському мовознавстві й обґрунтовано вибір предмету дослідження. У параграфі „Семантика та функціонування прийменника“ досліджено погляди мовознавців на семантику та функціонування прийменника, з'ясовано його роль у синтаксичній і семантичній системах мови, представлено власний погляд на проблему природи значення прийменника.

У другому підрозділі „*Семантика прийменників із погляду когнітивної лінгвістики*“ обґрунтовано використання когнітивного підходу до лінгвістичного аналізу прийменникової семантики як мережевої структури. У першому параграфі другого підрозділу „Дослідження прийменників у когнітивній граматиці“ представлено праці, які стали теоретичним та методологічним підґрунтям дисертації (К. Бругман, А. Герсковітц, Д. Кліковац, Дж. Лакофф, Р. Ленекер, С. Ліндстромберг, П. Піпер, Р. Пшибильська, К. Расулич, К. Сінха, А. Тайлер і В. Еванс, Дж. Тейлор та ін.). У параграфі „Категоризація як основа мовної концептуалізації“ описаний один із базових, а для лінгвістики найрелевантніший когнітивний процес, який організовує знання людини про світ, — категоризація (Е. Рош). Теорія категоризації обґрунтовує наявність двох основних засад, на яких відбувається формування категорій у людській свідомості: 1) принцип когнітивної економії та 2) принцип перцептивної структури світу (В. Еванс).

У третьому параграфі „Схематизація як базовий механізм організації просторової категорії“ прийнято погляд Р. Ленекера на образну схему як абстрактну характеристику, абсолютно сумісну з усіма членами категорії, тобто інтегровану структуру, яка втілює спільне для всіх членів, що представляють, своєю чергою, вищий рівень специфікації та деталізації, який розробляє схема різними способами. Образні схеми прийменників первинно відображають просторові сцени. Відношення учасників просторової сцени асиметричні: один із учасників перебуває на першому плані, виконує роль фігури, або траєктора (*trajector*), а другий виконує функцію тла, або орієнтира (*landmark*), відносно якого визначають розташування фігури (Р. Ленекер, Дж. Тейлор, Л. Талмі). У вербалізованій просторовій сцені прийменник вказує на місце розташування траєктора відносно орієнтира. Схема представляє конвенційний образ, який мотивує значення прийменника. Наприклад, у реченні *Some expensive-looking suits were in closet* траєктором є *suits*, а орієнтиром — *the closet*.

У четвертому параграфі „Прототипний підхід до семантики прийменників“ представлено погляд на семантику прийменника як радіальну категорію (Дж. Лакофф). Два способи категоризації — шляхом поширення від прототипу і шляхом схематизації — є сумісними та можуть доповнювати один одного (Л. Талмі). Поєднання обох способів категоризації зумовлює модель світу, яку В. Еванс і А. Тайлер називають „принциповою полісемією“. За такою моделлю конкретні значення утворюють семантичну мережу; центр категорії, яку представляє

прийменник, визначають за двома критеріями: 1) концептуальний зміст асоціюється лише з одним значенням; 2) зміст не залежить від контексту (В. Еванс, А. Тайлер). У п'ятому параграфі „Роль когнітивних механізмів у розвитку семантики прийменників“ досліджено, що когнітивними механізмами розширення категорії є концептуальна інтеграція (Ж. Фокон'є і М. Тернер), метафора та метонімія (Дж. Лакофф і М. Джонсон, З. Кевечеш та ін.), які діють за принципом змішування ментальних просторів, аналогії на основі подібності чи суміжності.

У третьому підрозділі „**Методи дослідження семантики прийменникових систем**“ обґрунтовано вибір методів дослідження семантичних відношень прийменників. У першому параграфі „Методи когнітивної лінгвістики у дослідженні семантичних відношень“ відзначено, що когнітивна лінгвістика послуговується методами суміжних дисциплін і пропонує новий погляд на класичні проблеми мовознавства. Зокрема, набуло значного поширення застосування корпусів текстів у дослідженнях мови в когнітивному аспекті (Д. Глінн, Л. Янда, А. Стефанович і С. Гріс, М. Фабішак і Б. Конат), що дає змогу верифікувати дані, здобуті за допомогою лінгвістичної інтроспекції науковця. Так, у другому параграфі „Корпус текстів як фактологічна база дослідження прийменників“ обґрунтовано використання корпусів текстів як матеріалу дослідження. В українському мовознавстві також є досвід використання матеріалів корпусів текстів для інтерпретації семантичних властивостей прийменників, хоча й не у когнітивному аспекті (А. Загнітко, О. Бугаков та ін.).

У третьому параграфі „Методи дослідження семантичних відношень прийменників“ представлено розроблену методику концептуального аналізу прийменників, засновуючись на методологічних засадах когнітивної граматики. На першому етапі дослідження проведено попередній аналіз лексикографічних джерел і словникових дефініцій прийменників, шляхом використання якого виявлено інваріанти, що утворили базу для подальшого вивчення прийменників і концептів, які вони репрезентують. Досліджено базові просторові відношення, які експлікують прийменники у природній мові, та відповідно до цього укладено перелік прийменників, які й було детально проаналізовано. Для аналізу відібрано 10 найчастотніших непохідних простих прийменників української мови: *в* (*у, уві, вві*), *від* (*од*), *до*, *за*, *крізь*, *на*, *над* (*наді, надо*), *перед* (*переді*), *під* (*піді, підо*), *через*; 11 корелятивних непохідних прийменників сербської мови: *do, za, kod, kroz, na, nad, od, pod, pred, preko, u*; 12 корелятивних прийменників англійської мови, серед яких не всі є первинними: *above, after, before, below, from, in, in front of, on, over, through (thru), to, under*.

На другому етапі вибрано по 1000 контекстів із уживанням кожного прийменника із корпусів художньої прози КТУМ, KSSJ 2013, BYU-BNC.

Відтак на третьому етапі здійснено концептуальний аналіз прийменників на корпусному матеріалі, з'ясовано образні схеми прийменників і когнітивні механізми розширення семантики, побудовано моделі семантичних мереж прийменників.

Четвертий етап полягав у дослідженні функціонування прийменників у фразеологізмах, впливу образних схем прийменників на мотивацію значення фразеологічної одиниці в цілому.

У другому розділі „**Образна схема як підґрунтя семантики прийменників**“ досліджено образні схеми, які репрезентують прийменники, прослідковано мотивацію розвитку похідних значень, визначено когнітивні механізми поширення категорій. У першому підрозділі „**Емпірична основа семантики прийменників**“ вивчено, як досвід людини впливає на категоризацію світу. Досліджено явище **концептуального втілення**, яке полягає у фізичній зумовленості мовленнєвих висловів (В. Еванс). Так, інформація, яку людина сприймає перцептивно (здебільшого через зоровий канал) стає основою для категоризації знань про світ, що відображається в організації семантичних відношень прийменників. У першому параграфі „Сприйняття та концептуалізація простору“ з'ясовано, що ПРОСТІР є одним із базових доменів у мисленні людини, і визначено основні ознаки простору та принципи, які є релевантними для концептуалізації: антропоцентричність, обмеженість і неоднорідність простору (та в їх межах — протиставлення фігури і тла, вертикальність, внутрішність, поверхня, впорядкованість, протиставлення частини й цілого). У другому параграфі „Концептуалізація та мовна репрезентація часу“ доведено, що ЧАС теж є одним із базових доменів, хоча й концептуалізація часу заснована переважно на просторовому досвіді, що виявляється в застосуванні принципу антропоцентричності та когнітивних процесів змішування ментальних просторів. Описано такі властивості часу, які є релевантними для мовної репрезентації: лінійність і спрямованість, циклічність, неоднорідність.

У другому підрозділі „**Базові образні схеми прийменників української, сербської, англійської мов**“ досліджено, які когнітивні структури лежать в основі семантики прийменників. У першому параграфі „Прийменникова репрезентація схеми ВМІСТИЩЕ“, другому „Прийменникова репрезентація схеми ПОВЕРХНЯ“ і третьому „Прийменникова репрезентація схеми ШЛЯХ“ досліджено, як образна схема формує семантику прийменників. Схема прийменника має кілька просторових варіацій, які відображають різні ситуації. Кожному прийменнику властива **протосцена** (А. Тайлер і В. Еванс) — відображення основної просторової конфігурації відношень між елементами сцени — траєктором та орієнтиром, і реалізація базової образної схеми. Наприклад, прийменники *в* (*y*) : *у* : *in* (+ М. в. в українській і сербській мовах) реалізують таку протосцену: орієнтир має очевидні фізичні межі (стінки), між якими розташовано траєктор, існує і зовнішній простір, який перебуває поза межами орієнтира та до його вмісту не входить (*У Тараса у шафах безліч старого одягу; I izlete iz radnje s plenom u džepu; Her boyfriend comes up to Ahmad in the hall*).

Інші просторові варіації дещо відмінні від протосцени, хоча теж реалізують загальну образну схему. Наприклад, у схемі прийменника *на* траєктором зазвичай виступає предмет або жива істота, орієнтиром — тривимірний об'єкт із зовнішньою горизонтальною поверхнею (природний або штучний орієнтир). У дещо менш типових випадках, орієнтиром є поверхня, яка не має усвідомлюваної вертикальної величини, тобто орієнтир — двовимірний об'єкт, певний простір. У ще менш типовому, але доволі частотному випадку траєктор розташовано не на верхній, а на будь-якій зовнішній поверхні орієнтира.

З'ясовано, що прийменники можуть реалізувати одночасно дві образні схеми,

наприклад, схему ШЛЯХ і схему ПЕРЕШКОДА (прийменники *через* : *preko* : *through* / *over*) чи схему ШЛЯХ і схему ВМІСТИЩЕ (*крізь* : *kroz* : *through*). На перший погляд синонімічні прийменники *через* / *крізь* : *preko* / *kroz* : *through* / *across*, мають різну мотивацію всередині семантичної мережі. Схема ШЛЯХ є стрижневою для прийменників *через* : *preko* : *through* / *across*, але для семантики прийменників *крізь* : *kroz* важливішою є схема ПЕРЕШКОДА. Крім того, топографічний елемент ВМІСТИЩЕ визначає розвиток похідних значень прийменників *крізь* : *kroz*.

Трапляється й різна схематизація подібних просторових сцен. У четвертому параграфі „Схематизація деяких просторових відношень в англійській, сербській, українській мовах: *over* : *над* / *через* / *на* : *nad* / *preko* / *na*“ досліджено, що значенням англійського прийменника *over* відповідають образні схеми, властиві різним прийменникам української та сербської мов: не тільки *над* : *nad* і *через* : *preko*, а й почасти *на* : *na*, *за* : *za* і *по* : *po*.

Системними є метафоричні вживання прийменників на позначення часових відношень. Момент і дещо триваліші часові явища концептуалізовано як предмет або певний простір. В українській і сербській мовах час, коли відбувається певна дія, концептуалізовано як вмістище, тому задіяно базову схему прийменника *в* : *u* + М. в. (*Напередодні зими, в листопаді, у львівському барі “Нектар” сидять люди-нісля-роботи; U tom času prodavac joj je dodao novinu*); динамічна сцена *в* / *u*+З. в. репрезентує схему, яка містить імпліцитне протиставлення конкретного часу абстрактному; у такій сцені представлено метафоричне входження траєктора в межі орієнтира з абстрактного часового простору (*Поїзд з Праги відходить в полудень; arhitekta Senmun je svratio u vreme kada je znao da neće zateći svoju bivšu ženu*). Неточно визначений час концептуалізовано як поверхню — прийменник *на* (+М. в.) (*Повернувшись до Відня на початку літа...*), у разі імпліцитного протиставлення конкретного часу (хоч нечітко визначеного) абстрактному використовують динамічну схему *на* / *na*+З. в. (*На Різдво він знову їде до Львова; Na trenutak on zažele da u naručju ima neko majušno stvorenje; ...na neko vreme uklonim iz Beograda*).

В англійській мові, порівняно з українською та сербською, чітко визначена семантико-синтаксична сполучуваність прийменників і часових концептів. Конкретний час профілює прийменник *at* (*I wake up at seven o'clock*), для чого в українській мові використовують суто темпоральний прийменник *о* (*Я прокидаюся о сьомій ранку*), а у сербській — локативний *у* (*Budim se u sedam sati*). Також *at* використовують на позначення періодів відпочинку (*We exchange gifts at Cristmas*). Дні тижня та конкретні дати позначають за допомогою прийменника *on* (*on 19th June my baby was born; I might stop on a day or two*). Прийменник *in* схематизує довші проміжки часу: місяць, рік, сезон, століття, а також частини дня (*In the year past he has grown three inches; He is a gymnast on the rings in the winter; Jack Levy wakes between three and four in the morning*).

Когнітивний механізм концептуальної метафори забезпечує розвиток варіацій схеми прийменника та додаткових значень. У структуруванні різноманітних концептів частотною є структурна метафора предметності. Наприклад, метафора ДУМКА — ЦЕ ПРЕДМЕТ, яка інтегрує схему прийменника до концептуалізації

ментальних дій та результату ментальних дій (*дати відповідь на запитання; doći do zaključka; concentrating on the familiar piece*). На основі функційної схеми ПЕРЕШКОДА та метафори предметності український прийменник *через* розвинув значення причини (*через хворобу не піду до школи; Зате через нього я зрозуміла, що таке дванадцятий обруч*).

Когнітивний механізм концептуальної метонімії також виявився продуктивним. Наприклад, прийменник *на*+З. в. використовують для позначення події, дії, заняття чи стану як місця розташування траєктора. Мовці співвідносять простір, де відбувається подія, із самою подією, використовуючи схему ПОВЕРХНЯ і прийменник *на* (*На лекції з педагогіки сьогодні було нецікаво; Предвече је кренула на посао; In his report on the seminar on the Rushdie affair ... John Torode says that the proceedings were dominated by 'pragmatist'*). На другому етапі концептуальної інтеграції відбувається співвідношення суб'єкта, який відіграє провідну роль у реалізації події, із самою подією (*Ми сьогодні не підемо на Х-а*, де Х — прізвище викладача).

Третій підрозділ „*Роль прийменникової образної схеми у мотивації значення фразеологізму*“ має чотири параграфи, у яких досліджено актуалізацію образних схем ПОВЕРХНЯ, ВМІСТИЦЕ, ШЛЯХ і ПЕРЕШКОДА, що профілюють прийменники. Семантика фразеологізмів часто побудована на образній схемі складників фразеологізму та метонімії. Хоча фразеологізми семантично нерозкладні, проте структуровані відповідно до граматичних законів мови, і „всередині“ фразеологізму зв'язок між словами повинен бути вмотивованим. Наприклад, у фразеологізмах учасниками просторових сцен, які репрезентує прийменник *крізь* (та його кореляти), бувають переважно явища абстрактних категорій. Образна схема ПЕРЕШКОДА є визначальною для творення значень фразеологізмів *крізь зуби цідити* ‘говорити невиразно, зі злістю’ та *крізь пальці дивитися* ‘не звертати уваги’, а схема ШЛЯХ — для *go through the mill* ‘бути надзвичайно досвідченим’.

Трансформація схеми ВМІСТИЦЕ забезпечує використання прийменника *в : u : in* (+ З. в.) у значенні ‘близько’, а застосування метонімії як когнітивного механізму — розвиток значення ‘спільність дій’ (*ніс у ніс; плече в плече; брк у брк; go hand in hand*). Образні схеми відношень між просторовими об'єктами, які профілюють прийменники, суттєво мотивують значення фразеологізмів.

Неоднорідність простору та перцептивні особливості людини зумовлюють організацію процесу мислення й усієї концептуальної картини світу людини на основі протиставлень і утворення опозицій у категоріях мислення та мови. У третьому розділі „*Прийменникові опозиції в українській, сербській та англійській мовах*“ досліджено прийменникові експлікації просторових опозицій. У межах семантичної мережі більшості прийменників важливими є протиставлення: контактність ↔ дистантність (наприклад, дистантність — *від (od) ↔ до : od ↔ do / preta : from ↔ to*; висвітлювання ознаки ‘контактність’ творить опозицію *під ↔ на*). Протиставлення динамічність ↔ статичність зазвичай стає релевантним завдяки контексту, проте не входить до основного змісту прийменника, а належить дієслову, поряд із яким вжито прийменник; тому категорія мети не є визначальною для

прийменників. Дієслова руху у своїй семантиці передбачають схему шляху як наявність початкової та кінцевої точки руху, кінцева точка руху концептуалізується як мета. Прийменник визначає лише просторову схему учасників сцени внаслідок здійснюваного руху, який профілює дієслово, або вектор відношень траєктор — орієнтир, який імплікує потенційну взаємодію учасників просторової сцени. Висвітлювання обох протиставлень творить опозицію *na* ↔ *z* (*iz*, *zi*, *zo*) : *na* ↔ *s* (*sa*) : *on* ↔ *from*.

У першому підрозділі „Схематизація прийменникової опозиції ПЕРЕД — ЗА“ проаналізовано семантику опозитивних прийменників (*pered* (*peredі*) ↔ *za* : *pred* (*preda*) / *ispred* ↔ *za* / *iza* : *before* / *in front of* ↔ *after* / *behind*). Просторові сцени прийменників у межах опозиції не цілком співвідносні одна з одною. Негативні члени опозицій мають більш розгалужену семантичну мережу. Для утворення абстрактних значень прийменників *za* : *za* продуктивною виявилася просторова сцена з орієнтованим траєктором. Так, співвідносними є протосцени прийменників *pered* : *pred* : *before* ↔ *za* : *za* : *after* і значення ‘слідкування’. Значення ‘спостереження’ та концептуальну схему ПЕРЕШКОДА прийменники в межах опозиції профілюють по-різному, що пов’язано з різними можливостями, які надає просторова сцена траєктору й орієнтиру. Схему ПЕРЕШКОДА прийменники *pered* : *pred* : *in front of* профілюють лише у значенні ‘перешкода’, а для прийменників *za* : *za* : *behind* вона виявилася визначальною і для протосцени прийменника, і для його просторових похідних значень, і деяких абстрактних, наприклад, значень ‘мета’, ‘порівняння’, ‘належність’. Хороші умови для контакту траєктора й орієнтира в просторовій сцені прийменників *pered* : *pred* мотивують значення ‘спостереження’, ‘взаємодія’ та ‘відповідальність’, а в сцені *za* : *za* — значення ‘спостереження’, ‘обставини’, ‘належність’, ‘місце контакту’ та спосіб сидіння *za stolom*.

Час представлено у свідомості людей як лінійний вимір, певні відтинки часу концептуалізуються як точки на горизонтальній осі, що експлікують прийменники *pered* / *pred* / *before*, *za* / *za* / *after* на основі концептуальної метафори ЧАС СТАТИЧНИЙ, А МИ РУХАЄМОСЯ КРІЗЬ НЬОГО. Прийменники *pered* / *pred* / *before* позначають час, який на горизонтальній осі розміщено раніше часу, позначуваного орієнтиром (*Zasnub князь **pered** самим світанком; Tako su prošli kroz celu čaršiju, upravo **pred** podne; He had left home a little **before** eight*). В українській мові *pered* вживають з орудним відмінком, а сербський прийменник *pred* у сполученні із часовими концептами значно частіше вживають зі знахідним відмінком, ніж орудним. Це пов’язано із тим, що всі події концептуалізовано як рухомий об’єкт, завершення дії чи події перед моментом, який позначає орієнтир концептуалізовано як завершення руху, а орієнтир — як кінцеву точку руху. Прийменник *after* позначає час, який на горизонтальній осі розміщено після часу, позначуваного орієнтиром (*I could visit her any time, but preferably **after** 7.0 a.m.*). В українській і сербській мовах схема прийменника *za*+З. в. у темпоральних значеннях вживається у двох тотожних варіаціях: на позначення цілого проміжку часу, коли щось відбувається, (*Tak vitomivse **za** den, što odrazu ž naľgla drimota; Sa ovakvim povredama nisam se **za** vreme studija ni u knjigama susretala*) та на позначення проміжку часу з акцентуванням на завершенні (*Днів **za** кілька поцікавилась*

наслідками; *Za tren mi se po nogama zacrneše sitne pegice*).

У другому підрозділі „*Схематизація прийменникової опозиції НАД — ПІД*“ досліджено концептуалізацію вертикальної осі на матеріалі прийменників *над* (*наді, надо*) ↔ *під* (*піді, підо*) : *над / iznad* ↔ *под (poda) / ispod* : *above / over* ↔ *below / under*. Концептуалізація горизонтальної осі розвинена значно краще порівняно з вертикальною, що пов'язано з особливостями пересування людей. У звичайних умовах люди рухаються по поверхні землі, тобто по горизонтальній осі. Переміщення по вертикальній осі можливе, проте не є прототипним для людини.

Оскільки час концептуалізується як лінійний вимір і схематизується відповідно до горизонтальної осі, прийменники *над* і *під* найрідше виражають часові відношення. Але деколи все ж таки можемо спостерігати вживання цих прийменників у часових значеннях, хоча їх вживання не послідовне: синонімічними є вживання цих прийменників у парах речень (*над ранок = під ранок, над вечір = під вечір*), хоча вживання прийменника *під* у такому значенні вважають ненормативним в українській мові. Розуміння часу як додаткового виміру, який накладається на первинні системи виміру дійсності (просторові) як додатковий прошарок, зумовило вживання прийменника *під* у поєднанні з іменником *час*, який утворює словосполучення з неузгодженим означенням (*Під час відряджень ми звикли до кофейнових драже*). В англійській та сербській мовах вживання прийменників вертикальної осі на позначення темпоральних відношень не виявлено. Виняток становить лише прийменник *over*. Урахування вигідної позиції для спостереження зумовило розвиток ієрархічних відношень у прийменників *над* і *під* та їх корелятив у сербській та англійській мовах: спостерігач, який перебуває вище спостережуваного об'єкта, має фізичні переваги.

У третьому підрозділі „*Прийменникова схематизація вектору*“ досліджено, що прийменники *від (od)* ↔ *до* : *od* ↔ *do* : *from* ↔ *to* позначають особливості розташування траєктора відносно орієнтира, зважаючи на передню — задню частину траєктора. У динамічних сценах конструкції із цими прийменниками вказують на вектор дії траєктора, однак значення мети притаманне усій прийменниковій конструкції разом із дієсловом руху, а власне значення прийменника полягає у визначенні положення траєктора відносно орієнтира.

Прийменник *до* та його кореляти також репрезентують метафору ЧАС СТАТИЧНИЙ, А МИ РУХАЄМОСЯ КРІЗЬ НЬОГО. Траєктор рухається в часі, вектор визначають прийменники *від / od / from* та *до / do / to*. Протосцени прийменників позначають *від / od / from* моменти початку та *до / do / to* — завершення дій, подій. Орієнтиром у темпоральних відношеннях виступають суто часові явища, події чи завершальні етапи тривалого процесу або часового концепту (*Взуттєвий відділ працює до шостої години; ... tako da je do kraja zime proglašen za najboljeg u smeni; It is five minutes to five*). Крім того, часові відношення в українській мові можуть реалізуватися в еліптичних конструкціях, де формально орієнтиром виступає другий суб'єкт. У випадку *Він був на місці задовго до мене* прийменник *до* з займенником *мене* вказує на час, певний проміжок часу між прибуттям на визначене місце “його” і “я”.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження семантичних відношень у прийменникових системах української, сербської, англійської мов дає підстави зробити такі висновки:

1. Когнітивна лінгвістика дає змогу виявити причини способу мовної репрезентації людського досвіду та послідовно пояснити шляхи розвитку семантики прийменників через опис когнітивних структур і механізмів.

Найважливішими теоретичними засадами когнітивної граматики, які слід враховувати у дослідженнях семантики прийменникових систем є такі: кожна мовна одиниця позначає символічну структуру, яка має два полюси — семантичну та фонологічну структури, поєднані символічним зв'язком; семантика граматичних одиниць, зокрема прийменників, ґрунтується на образних схемах; образні схеми сформовано на основі концептуального втілення. Методологічною засадою дослідження мотиваційної бази семантики прийменників є поєднання теоретичних, емпіричних і статистичних методів. Кількарівневий концептуальний аналіз із залученням лінгвістичної інтроспекції дослідника необхідно верифікувати на ґрунті емпіричних і статистичних даних, вилучених із корпусів текстів досліджуваних мов.

2. Концептуальний аналіз прийменників української, сербської й англійської мов проведено на трьох рівнях: проаналізовано словникові дефініції прийменників, досліджено мотиваційну базу семантики прийменників на матеріалах корпусів текстів, а також вплив образної схеми прийменників на значення фразеологізмів, до складу яких вони входять. Аналіз словникових дефініцій дав змогу порівняти представлення прийменникових значень у різних лексикографічних джерелах, що уможливило виявлення інваріантів, які утворили базу для подальшого дослідження семантичних відношень прийменників. Тлумачні словники в усіх трьох мовах здебільшого подають пояснення ситуативного вживання прийменників, описують семантику всієї конструкції, проте не відокремлюють власне прийменникового значення. Існують відмінності в побудові словникових дефініцій прийменників: в українських та англійських тлумачних словниках першими подано просторові значення, а сербські словники здебільшого першим вказують темпоральне.

Просторові уявлення створюють підґрунтя для великої частини непросторових уявлень людини, і це зумовлено тим, що простір є одним із центральних когнітивних доменів. У процесі сприйняття та пізнання світу в людини виникає необхідність членування простору, із чим, зокрема, пов'язана його вимірність. Характеристики сприйняття простору є зразком для категоризації темпоральних і абстрактних явищ або понять. Основою концептуалізації є уявлення про співвідношення частин тіла людини, рух та організація зорового сприйняття, що в когнітивній лінгвістиці позначає термін „концептуальне втілення“. Усі три властивості стають релевантними внаслідок протиставлення вибраних елементів дійсності, які потрапляють у фокус уваги спостерігача та концептуалізатора. Прийменники виступають засобами репрезентації антропоцентричного сприйняття та членування дійсності на граматичному рівні в усіх трьох мовах аналізу.

Виявлено, що концептуальний зміст непохідного прийменника здебільшого зумовлює семантику складеного прийменника, до якого він входить, зберігаючи активною образну схему.

Суттєвим є вплив прийменникових відношень і на формування семантики фразеологізмів. Прийменникова схематизація простору та часу значною мірою мотивує значення фразеологічних одиниць в українській, сербській та англійській мовах.

3. У мисленні людини просторові відношення відображають образні схеми, які зумовлюють семантику прийменників. Під час аналізу виокремлено чотири базові образні схеми, релевантні для семантики первинних прийменників української, сербської та англійської мов: схема ВМІСТИЩЕ (*в* (*у, уві, вві, ув*) : *u* : *in*; *крізь / через* : *kroz* : *through*), схема ПОВЕРХНЯ (*на* : *na* : *on*), схема ШЛЯХ (*через / крізь* : *preko / kroz* (*kroza*) : *through / across*), схема ПЕРЕШКОДА (*за* : *za / iza* : *behind; neped* : *pred* (*preda*) : *before*; *через / крізь* : *preko / kroz* : *through / across*). Образна схема прийменника має кілька просторових варіацій, які відображають різні ситуації. Кожному прийменнику властива протосцена — відображення основної просторової конфігурації відношень між елементами сцени — траєктором та орієнтиром. Просторові варіації базової образної схеми відмінні від протосцени.

Прийменник може реалізовувати одночасно дві образні схеми, наприклад, схему ШЛЯХ і схему ПЕРЕШКОДА (прийменники *через* : *preko* : *through / over*) чи схему ШЛЯХ і схему ВМІСТИЩЕ (*крізь* : *kroz* : *through*). На перший погляд синонімічні прийменники в українській мові *через* і *крізь*, у сербській — *preko* і *kroz* в англійській — *through* і *across*, мають різну мотивацію всередині семантичної мережі. Схема ШЛЯХ є стрижневою для прийменників *через* : *preko* : *through / across*, проте для семантики прийменників *крізь* : *kroz* важливішою виявилася схема ПЕРЕШКОДА. Крім того, топографічний елемент ВМІСТИЩЕ визначає розвиток похідних значень прийменника *крізь / kroz / through*.

Для образних схем деяких прийменників важливою є позиція спостерігача, імпліцитного чи експліцитного: просторову сцену може бути представлено з погляду стороннього спостерігача та з погляду суб'єкта дії, із чим пов'язані об'єктивне розуміння локалізації та локалізація в уявленні мовця-спостерігача.

Трапляється й неоднакова схематизація подібних просторових сцен. Так, відмінним значенням англійського прийменника *over* відповідають образні схеми, властиві різним прийменникам української та сербської мов: не тільки *над* : *nad* і *через* : *preko*, а й почасти *на* : *na*, *за* : *za* і *по* : *po*. Носії української та сербської мов концептуалізують представлений набір просторових сцен не як ланцюжок пов'язаних між собою варіацій, похідних від однієї протосцени, кожній із яких властива одна або дві зміни у сцені, що зумовлюють появу іншого значення, але як непов'язані між собою сцени, які представляють різні категорії просторових відношень.

4. Виокремлено чотири типи основних просторових опозицій, які виявилися важливими у формуванні мовної картини світу та вербалізовані за допомогою прийменників: 1) опозиція ВСЕРЕДИНИ ↔ ЗОВНІ; 2) опозиція на горизонтальній осі — ПЕРЕД ↔ ЗА; 3) опозиція на вертикальній осі — НАД ↔ ПІД; 4) вектор траєктора відносно орієнтира.

У межах семантичної мережі більшості прийменників важливими є такі протиставлення: контактність ↔ дистантність, динамічність ↔ статичність. Протиставлення динамічність ↔ статичність зазвичай стає релевантним завдяки

контексту, проте не входить до основного змісту прийменника, а реалізується дієсловом, поряд із яким вжито прийменник; тому категорія мети не є визначальною для прийменників. Дієслова руху у своїй семантиці передбачають схему шляху як наявність початкової та кінцевої точки руху, кінцева точка руху концептуалізується як мета. Прийменник визначає лише просторову схему учасників сцени внаслідок здійснюваного руху, який профілює дієслово, або вектор відношень траєктор - орієнтир, який імплікує потенційну взаємодію учасників просторової сцени. Висвітлювання обох протиставлень творить опозицію *na* ↔ *z* (*із, зі, зо*) : *na* ↔ *s* (*sa*) : *on* ↔ *from*.

Просторові сцени прийменників у межах опозиції співвідносні одна з одною, проте негативні члени опозицій мають більш розгалужену семантичну мережу.

5. Первинним прийменникам української, сербської та англійської мов властива складна й розгалужена мережа значень, яка розвивається завдяки когнітивним механізмам концептуальної інтеграції, що діє за принципом змішування ментальних просторів, і концептуальної метафори та метонімії, в основі яких лежить принцип аналогії на основі подібності чи суміжності. У такий спосіб прийменники розвивають свої значення від центральних до периферійних. Первинне значення локалізації стає актуальним не тільки для відношень між фізичними об'єктами, розташованими певним чином у просторі, а й для часових, кількісних, екзистенційних, процесуальних і ментальних концептів, задіяних відповідними контекстуальними елементами у прийменникових конструкціях.

Продуктивними є метафори ДУМКА — ЦЕ ПРЕДМЕТ, за допомогою якої використовують просторові образні схеми прийменників для концептуалізації ментальних дій або їх результату; ДІЯЛЬНІСТЬ — ЦЕ ПОДОРОЖ, яка забезпечує використання прийменників для структурування різноманітних дій та подій у термінах подорожі. Використання прийменника *до* та його корелятивів репрезентує метафору ЧАС СТАТИЧНИЙ, А МИ РУХАЄМОСЯ КРІЗЬ НЬОГО. Події та дії, які визначаються тривалістю, мають моменти початку та завершення; напрямок розгортання події зумовлений одновекторністю часу і пов'язаний із орієнтаційними метафорами МАЙБУТНЄ Є ПОПЕРЕДУ та МИНУЛЕ Є ПОЗАДУ.

Механізм метонімії забезпечує утворення варіацій просторових сцен і нових значень прийменників. Мовці співвідносять простір, де відбувається подія, із самою подією та вживають для вираження просторових відношень граматичну форму, яку схематизовано у протосценах прийменників. Метонімія часто є підґрунтям для концептуальної інтеграції, наприклад, у ситуаціях співвідношення з подією суб'єкта, який відіграє провідну роль у реалізації події. В іншому випадку концептуальної інтеграції — концептуалізації абстрактних відношень — відбувається змішування двох ментальних просторів: схеми просторової взаємодії та ментальної діяльності, що відображено й у граматиці мови, а саме у позначенні просторовими прийменниками абстрактних відношень — порівняльних, ієрархічних, допустових, умови, а також значення 'роль', 'зразок', 'вивчення', 'призначення', 'причина', 'результат', 'перебільшення', 'завершення', 'виняток' тощо. Абстрактні відношення прийменників, утворені внаслідок дії механізму концептуальної інтеграції, ілюструють пов'язаність мовного й енциклопедичного знання. Щоб пояснити

семантику прийменників, крім знання структури мови, треба враховувати прагматичні знання — про властивості живих і неживих сутностей, про соціальні конвенції, що визначають стосунки між людьми та накладаються на образні схеми, які відповідають певним просторовим відношенням, і в такий спосіб стають підґрунтям для розвитку абстрактних відношень прийменників. Сприятливі умови для контакту траєктора й орієнтира у просторових сценах прийменників мотивують значення ‘спостереження’ і ‘взаємодія’. Урахування вигідної позиції для спостереження зумовило розвиток ієрархічних відношень у прийменників *над* і *під* та їхніх корелятивів: спостерігач, який перебуває вище спостережуваного об’єкта, має фізичні переваги. Концептуалізація горизонтальної осі розвинена значно краще порівняно з вертикальною, що пов’язано з особливостями пересування людей. У звичайних умовах люди рухаються по поверхні землі, тобто по горизонтальній осі. Переміщення по вертикальній осі можливе, проте не є прототипним для людини. Прийменники *над* і *під* найрідше виражають часові відношення, оскільки час концептуалізується як лінійний вимір і схематизується відповідно до горизонтальної осі. В англійській і сербській мовах уживання прийменників вертикальної осі на позначення темпоральних відношень не виявлено. Виняток становить лише англійський прийменник *over*.

6. У результаті дослідження сконструйовано моделі семантичних мереж прийменників і досліджено мотиваційні зв’язки між окремими значеннями. Представлення семантичних мереж прийменників у схематичному вигляді має ядерну зону (локативні відношення — протосцена) та периферію (метафоричні вживання), що підтверджує прототипну модель категоризації знань про світ.

7. Під час зіставлення семантичних мереж корелятивних прийменників української, сербської та англійської мов виявлено, що базові образні схеми корелюють у семантиці прийменників цих мов, а моделі семантичних мереж є подібними. Виявлено суттєві відмінності у категоризації часових відношень і менш істотні в категоризації просторових. Абстрактні відношення розвиваються завдяки універсальним когнітивним механізмам, хоча мають певні особливості в різних мовах. Ці відмінності створюють особливі труднощі під час вивчення іноземних мов або перекладу.

Спільним для трьох мов є системні метафоричні вживання прийменників на позначення часових відношень. Здебільшого час представлено у свідомості людей як лінійний вимір, моменти чи конкретні події як точки на горизонтальній осі, а триваліші відтинки часу як певний простір — відрізки, які мають початкову й завершальну точки. Однак в українській і сербській мовах час, коли відбувається певна дія, концептуалізовано як вмістище, тому задіяно базову схему прийменника *в* : *и* + М. в.; динамічна сцена *в* : *и* + З. в. репрезентує схему, яка містить імпліцитне протиставлення конкретного часу абстрактному; у такій сцені представлено метафоричне входження траєктора в межі орієнтира з абстрактного часового. Менш точно визначений час концептуалізовано як поверхню. Якщо орієнтиром є певний неточно визначений момент, тоді вживають прийменник *на* : *на* + М. в. У разі імпліцитного протиставлення конкретного часу (неточно визначеного) абстрактному використовують динамічну схему *на* : *на* + З. в. В англійській мові, порівняно з

українською та сербською, чітко визначена семантико-синтаксична сполучуваність прийменників і часових концептів. Конкретний час профілює прийменник *at*, для чого в українській мові використовують суто темпоральний прийменник *о*, а у сербській — локативний *у*. Також *at* використовують на позначення періодів відпочинку. На позначення днів тижня та інших конкретних днів використовують прийменник *on*. Прийменник *in* схематизує довші проміжки часу: місяць, рік, сезон, століття, а також частини дня.

Англійська мова має більше синонімічних прийменників на відміну від української та сербської мов. Опозицію на горизонтальній осі в англійській мові представлено двома парами прийменників *before* ↔ *after* і *in front of* ↔ *behind*, як і опозицію на вертикальній осі: *above* ↔ *below* і *over* ↔ *under*, тимчасом як такі відношення в українській мові експлікують пари *перед* ↔ *за* та *над* ↔ *під*. У сербській мові такі відношення побудовано подібно до української мови (пари *pred* ↔ *za*, *nad* ↔ *pod*), за винятком формування похідних прийменників *ispred* ↔ *iza* та *iznad* ↔ *ispod* для прийменникового розрізнення статичної та динамічної сцени. Також сербська мова має більше синонімічних первинних прийменників порівняно з українською й англійською в експлікації вектору (*до* : *do* / *prema* / *k* / частково *kod*), що уможлиблює розподіл значень українського *до* й англійського *to* між кількома прийменниками сербської мови.

Сучасний етап дослідження засвідчує потребу в подальшій роботі над семантикою прийменникових систем. Слід продовжити дослідження таких первинних прийменників, як *по*, *між*, *біля*, *при*, *про*, *для* та їхніх корелятивів, використовуючи розроблену методику концептуального аналізу. Крім того, наступним етапом вивчення граматичної семантики можуть стати дослідження складених прийменників та когнітивні процеси, що зумовлюють їхні значення. Важливим питанням когнітивної граматики є схематизація, яка формує семантику дієслівних префіксів і лише частково корелює з семантикою співвідносних прийменників, і також потребує детального вивчення для розуміння функціонування мовних одиниць.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Публікації у фахових виданнях України

1. Орленко О. Метафоричне переосмислення локативного прийменника *в* (на матеріалі української мови) / О. В. Орленко // Мова і культура. Випуск 15. Том IV (158). — Київ: Видавничий дім Д. Бураго, 2012. — С. 46–52.
2. Орленко О. Семантична асиметрія опозиції прийменників *над* і *під* в українській мові / О. В. Орленко // Дослідження з лексикології і граматики української мови: Зб. наук. пр. / За ред. проф. А. М. Поповського. — Дніпропетровськ: Видавець Біла К. О., 2012. — Вип. 12. — С. 26–35.
3. Орленко О. Семантична мережа сербського прийменника *kroz* / О. В. Орленко // Наукові записки. Серія “Філологічна”. — Острог: Вид-во Нац. ун-ту “Острозька академія”. — Вип. 34. — 2013. — С. 183–186.
4. Орленко О. Семантичні відношення у конструкціях з українським прийменником *до* та сербськими *до* і *код* / О. В. Орленко // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць / Донецький нац. ун-т; гол. ред. А. П. Загнітко. — Вип. 26. —

Донецьк: ДонНУ, 2013. — С. 122–128.

5. Орленко О. Просторові опозиції у прийменникових системах англійської й української мов / О. В. Орленко // Нова філологія: Збірник наукових праць. — Запоріжжя: ЗНУ, 2014. — №63. — С. 170–175.
6. Орленко О. Прийменникова репрезентація образної схеми ПОВЕРХНЯ / О. В. Орленко // Актуальні проблеми філології та перекладознавства: збірник наукових праць. — Вип. 10. / гол. ред. М. Є. Скиба; відп. за вип. М. М. Торчинський. — Хмельницький: ФОП Бідюк Є. І., 2016. — Том 2 (К–П). — С. 241–247.

Публікації у фахових виданнях України, які входять до міжнародних наукометричних баз

7. Orlenko O. Conceptualization of Spatial Relations: *over* vs. *над*, *через* / O. V. Orlenko // Лінгвістичні студії: зб. наук. праць / Донецький нац. ун-т; гол. ред. А. П. Загнітко. — Вип. 29. — Донецьк: ДонНУ, 2014. — С. 88–95.

Публікації в закордонних виданнях

8. Орленко О. Схематизація просторових відношень в англійській, сербській, українській мовах: специфіка прийменника *over* / О. В. Орленко // *Linguistica Copernicana*. — Nr 12. — Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2015. — С. 229–244.
9. Орленко О. Прийменникові конструкції на позначення простору та часу у фразеології / О. Орленко // *Prostor in čas v frazeologiji: monografija* / Uredile: E. Kržišnik, N. Jakop, M. Jemec Tomazin. — 1. izd. — Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2016. — С. 123–137.

Публікації в матеріалах конференцій

10. Орленко О. Метафорическое переосмысление локативного предлога *в* (на материале украинского, сербского, английского языков) / О. В. Орленко // Пятая международная конференция по когнитивной науке: Тезисы докладов: В 2 т. Т. 1. Калининград, 18–24 июня 2012 г. — Калининград, 2012. — С. 564–565.
11. Орленко О. Концептуальная интеграция в развитии семантики предлогов (на примере предлога *на* в украинском и сербском языках) / О. В. Орленко // *The Eight Annual Meeting of the Slavic Linguistics Society: Book of Abstracts*. — University of Szczecin, 25–27 October 2013. — Szczecin, 2013. — P. 91–93.

АНОТАЦІЯ

Орленко О. В. Семантичні відношення у прийменникових системах української, сербської, англійської мов. — На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.02.15 — загальне мовознавство. — Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів, 2016.

У дисертації запропоновано когнітивний підхід до опису семантичних відношень прийменників. Досліджено концептуальний зміст українських непохідних прийменників та їхніх корелятивів у сербській та англійській мовах, зважаючи на емпіричну основу семантики прийменників. Сконструйовано моделі семантичних мереж прийменників і досліджено мотиваційні зв'язки між окремими

значеннями. Визначено основні когнітивні структури та механізми, які сприяють поширенню семантичної мережі прийменника. Здійснено порівняння прийменників із метою виявлення подібності та відмінності у семантиці прийменників у межах опозиції, у синонімічних парах, а також у розвитку семантичних мереж корелятивних прийменників у різних мовах. Досліджено, яким чином прийменникова схематизація простору та часу мотивує значення фразеологізмів на прикладах англійської, сербської, української мов.

Ключові слова: прийменник, семантичні відношення, семантична мережа, простір, час, схема, сцена, траєктор, орієнтир, концептуалізація.

АННОТАЦИЯ

Орленко О. В. Семантические отношения в предложных системах украинского, сербского, английского языков. — На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.15 — общее языкознание. — Львовский национальный университет имени Ивана Франко, Львов, 2016.

В диссертации используется когнитивный подход к описанию семантических отношений предлогов. Исследовано концептуальное содержание украинских производных предлогов и их коррелятов в сербском и английском языках с учётом эмпирической основы их семантики. Сконструированы модели семантических сетей предлогов, а также исследованы мотивационные связи между отдельными значениями. Определены основные когнитивные структуры и механизмы, которые способствуют расширению семантической сети предлога. Проведено сопоставление предлогов с целью выявления сходного и различного в семантике предлогов в пределах оппозиции, в синонимических парах, а также в развитии семантических сетей корелятивных предлогов в разных языках. Проанализировано, каким образом предложная схематизация пространства и времени мотивирует значения фразеологизмов, на примерах украинского, сербского, английского языков.

Ключевые слова: предлог, семантические отношения, семантическая сеть, пространство, время, схема, сцена, траектор, ориентир, концептуализация.

SUMMARY

Orlenko O. V. Semantic relations of prepositional systems in Ukrainian, Serbian and English languages. — Manuscript.

A thesis for the Academic Degree of Candidate of Philology in speciality 10.02.15 — General Linguistics. — Ivan Franko National University of Lviv, Lviv, 2016.

This thesis presents a cognitive approach towards the description of semantic relations expressed by prepositions. The analysis of the conceptual content of Ukrainian primary prepositions and their correlates in Serbian and English has been conducted taking into account the empirical basis of prepositions semantics. The models of semantic networks of prepositions have been built and motivational connections between individual senses have been studied. The research has revealed basic cognitive structures and mechanisms that contribute to the extension of the semantic networks of prepositions. Prepositions have been compared in order to identify convergent and divergent semantic

features within the opposition, synonymous pairs and in terms of the development of semantic networks of correlative prepositions in different languages. Providing examples in English, Serbian and Ukrainian, this study describes how prepositional schematization of space and time motivates the meaning of phraseological units.

The use of prepositions often seems random, however in most cases it is possible to explain the basic and typical spatial relations expressed by the prepositions. The primary prepositions in English, Ukrainian and Serbian are characterized by complex and extended networks of senses. They are developed due to the fact that prepositions are used with words possessing different semantic meanings. They, in turn, provide such cognitive mechanisms as conceptual integration, metaphor and metonymy, which function on the principle of mental spaces blending and analogies based on similarity or contiguity. Thus, prepositions develop their meanings from basic to peripheral: there is a motivational relation based on similarity between the specific situations that language encodes, and the situations that are defined as a prototype; if the similarity is noticeable and relevant for the goal, the real situation is included in the category which defines the prototype. Thus, the primary spatial meaning of localization is essential not only for relations between physical objects located in a certain way in space, but also for the time, quantitative, procedural and mental concepts involved by relevant contextual elements in prepositional constructions. In order to explain the semantics of prepositions, besides the knowledge of language structure, the pragmatic knowledge is important, including not only properties of animate and inanimate entities, but also the various social conventions that determine the behaviours of people with each other and, as it is shaped by image schemas of certain spatial relations, create the basis for the development of abstract relations in the semantics of prepositions.

The use of prepositions clearly illustrates the connection between linguistic and encyclopedic knowledge.

The findings of the detailed research into conceptualization mechanisms have revealed that the conceptual content of a basic preposition largely determines semantic meaning of a word equivalent, a constituent part of which it is, and keeps active the image scheme, which motivates the development of larger structures. Furthermore, prepositional relations significantly affect the formation of phraseological semantics. The prepositional schematization of space and time largely motivates the meaning of phraseological units in Ukrainian, Serbian and English.

Keywords: preposition, semantic relations, semantic network, space, time, schema, scene, trajector, landmark, conceptualization.